

յետոյ շարունակելով անոր գործը Եւրոպայի մէջ, իր ձեռնարկներուն ուժ տալու գերը թողով միայն իր աթոռակիցին՝ Միքայէլի Սերաստացիի որ անոր Եւրոպա մեկնած տարին (1562) Սերաստիոյ մէջ ժողով մը կը գումարէր, Արգար զպիրի թագաւորացն ըլլալը հաստատելու և իրը աշխարհական պատգամաւոր Եւրոպա զրկելու համար:

Ստեփանոս Առնջեցի պաշտօնավարած է ինչպէս վերոյիշեալ վաւերագիրները կը հաստատէին, 1552էն մինչև 1572 և թեւ ըստ աւելի ուշ, այսինքն աւելի քան քսան տարիներ, պաշտօնավարութեան տեւողութիւն որ շատ քիչ կաթողիկոսներ կրցած են ունենալ:

Հ. Ներսէս Ակինեան (Հ. Ա. 1917/18 էջ 145-148) Ստեփանոս Սալմաստեցիի վերայ խօսած ատեն կ'ըսէ թէ «կաթողիկոսն ... կը մեկնի Էջմիածնէն հեռն առած արքայակոյսս մը և արքայակոյսս մը» որոնցմէ եւ պիտկոյսը կը կորսնցնէ Հոռոմի մէջ: (Նոյնը կը հաստատէ Չամչեան. Գ. հտ. էջ 517-518):

Եթէ ճիշտ է այս տեղեկութիւնը տեղի կայ մտածելու թէ թերևս Արքայակոյսը նոյն ինքն Առնջեցին էր, որ յետոյ կրկին թերևս

Եւրոպա զրկել յարմար դատուած է անոր ընդհատուած գործը շարունակելու համար:

Ստեփանոս այս մասին որոշ տուեալ մը չունինք: Կարելի է նոյնացնել զինքը նաև Կ. Պոլսոյ Ստեփանոս պատրիարքին հետ (1550-1567) որ ինչպէս յայտնի է Ստեփանոս Սալմաստեցիի հետ 1549ին Եւրոպա էր և որ 1561ին կրնայ Էջմիածնայ կաթողիկոս ընտրուած ըլլալ և 1562ին անցնիլ Եւրոպա:

Այդ պարագային Վենետիկի վանքը պահուած 1553ին գրուած ձեռագիրին մէջ յիշատակուած Ստեփանոս կաթողիկոսը, պէտք է ենթադրել թէ 1552ին իրով մեռած սակայն իր մօտը կեսարիոյ մէջ արձապանգ չգտած՝ Ստեփանոս Սալմաստեցիին կը վերաբերի և Առնջեցի Ստեփանոսը 1561ին պաշտօնի մտած է:

Այդ պարագային Առնջեցիի կաթողիկոսութեան տեղութիւնը հարկ կ'ըլլայ ընդունիլ 1561-1572-... և ոչ թէ 1552-1572-...:

Այս կէտը սակայն կը կարօտի քննութեան, վասնզի չափազանց խնդրական է, թէ և հաւանականութեան է ալ զուրկ չէ:

13 Յուլիս 1931

Դանիթե

ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԱՐՄԱՆ ԳԵՂԵՑԻԿ, Համեմատական-Բնական Ուսումնասիրութիւն: Գեղ. Գոհ. Հ. Ա. ղեկավարող Վ. Մատիկեան: Վ. Բնագ, 1930, երես 341, Գիւմ Բ, 4.— Ազգ. Մատ. Թիւ 22:

Ողբացեալ Հ. Ա. Վ. Մատիկեանի սոյն հատորը արտատպուած է Հանդիս Աւստրալիայէն: Կը բովանդակէ Յառաջարան մը և ամփոփ Ներածութիւն մը: Գրքին պարունակութիւնը երկու գլխաւոր մասերու բաժնուած է. Ա.— Ազգային աղբիւրներ Արայի մասին. և Բ.— Օտար աղբիւրներ Արայի մասին և համեմատութիւններ:

Ներածութեան մէջ հեղինակը կը շեշտէ Արայի ուսումնասիրութեան կարևորութիւնը հայ ազգի ծագման բազմակնճիտ հարցին լուսարանութեան տեսակէտով: «Արայի Գեղեցիկը մեր գիցարանական շրջանին ամենակարկառուն դէմքերէն մէկն է, որ իր քնքոյշ և հմայիչ պատկերովը այնպէս պայծառ կերպով գուրս կը ցայ-

տեցընէ Հայուն խրոխտ բայց և մաքուր և ազնիւ հոգին» (էջ 3-4): Դարձեալ. «Արայի Գեղեցիկն ուսումնասիրել կը նշանակէ Հայ ազգին ծագման մը յարեալ քննարկել և լինել» (4): Մատիկեանի այս հաւաստումին ճշգրտութեանը վրայ տարակուսողներ եթէ կան ներկայ հատորի ընթերցումը պիտի փարատէ իրենց կասկածը: Հեղինակին աշխատութեան նպատակն է Արայի «հայկական նկարագիրն ու միայն փրկել, այլ աւելի ևս յառաջ երթալով փորձել ցուցնելու թէ առասպելս իր ամենանախնական ձևին մէջ հնդեւրոպական մայր-աղբիւրէն կը բխէ և հետեւաբար՝ հնդեւրոպական ազգերու գէթ որոշ մէկ խումբին հասարակաց աշխարհայեացքին մէկ մասը կը կազմէր» (5): Գրքին հետագայ էջերուն մէջ ներկայացուած Արայի Գեղեցիկին համապատասխան օտար առասպելները և կատարուած համեմատական քննութիւնները կը հաստատեն հեղինակին սոյն առաջադրութիւնը:

Հատորիս Ա. Մասը բաժնուած է 4 գլ-

լուխներու, որոնցմէ առաջինին նիւթն է Գրախան Աւանդութիւն: Հոս հեղինակը կը ներկայացնէ Արայի աւանդալէպին վրայ խօսող մեր երեք գլխաւոր աղբիւրները. Անանուն, Եգնիկ և Ռորենացի, որոնց մէջէն կարեորագոյնն է Անանուն: Քննելով սոյն մատենագիրներու ներկայացուցած գրոյցները, Մատիկեան կ'ընդունէ թէ առասպելին Ե. դարու սկզբնական ձևին կը վերաբերին «Արայի գոյութիւնը, անոր շնաշխարհիկ գեղեցկութեամբ օժտուած ըլլալն և այս իսկ պատճառաւ Շամիրամէն կամ համապատասխան ուրիշ զիցուհիէ մը սիրուելը, պատերազմը, Արայի պատերազմի մէջ իյնալը, բայց յետոյ վերնատան մէջ Արալէգներու լիզելով յարութիւն առնուլն ու կենդանանալը» (17): Հեթանոս հայոց համար Արան մաքր գըն էր թէ աստուած մը: — Նկատելով որ մեր վերոյիշեալ մատենագիրները բոլորն ալ քրիստոնեայ են, և ժամանակին ընդունուած եւհեմերական տեսութեան համաձայն հեթանոս աստուածները երկրաբնակ անձեր եղած են երբեմն, ի հարկէ Ե. դարու հեղինակներ՝ Եգնիկ և Անանուն՝ իրրե մարդ, քաջ թագաւոր մը, պիտի ներկայացնէին Արան, որ սակայն հայոց հեթանոսական շրջանին ճանչցուած պէտք էր ըլլար իրրե «ազգային պահապան» աստուած մը, որ կը մեղմէր, բայց վերսին կը կենդանանայ» (18):

Երկրորդ գլխուն մէջ կը ներկայացուի Արայ Գեղեցիկի մասին գեռ գոյութիւն ունեցող Ժողովրդական Աւանդութիւնը: Հեղինակը 18-47 էջերուն մէջ կը պատմէ քանի մը ժողովրդական գրոյցներ, որոնք ինչ ինչ գիծերով կը համեմատուին Արայի առասպելին հետ:

Երրորդ գլուխին նիւթը կը կազմէ Շամիրամ: Հին ժամանակներէն մինչեւ Ժ. դարու կէսերը Շամիրամ նկատուած էր պատմական անձնաւորութիւն մը, մեծագործ թագուհի մը: Բայց սեպագիր արձանագրութեանց մէջ այդ տեսակ թագուհի մը յիշատակը չգտնուելուն Շամիրամի պատմականութիւնը կասկածի տակ ինկաւ և աստուա-բարեւական Իշտարի հետ նոյնացուեցաւ: Այս տեսութիւնը, սակայն, հազիւ կէս դարու կեանք ունեցաւ, վասնզի յաջորդաբար գտնուած արձանագրութեանց մէջ կարգացուեցաւ Շամիրամի տնունը,

որ կիներ էր Սամսի-Ազադ թագաւորին (826-811): Այս կերպով հաստատուեցաւ թէ Ասորեստանի մէջ Ժ. դարու վերջերը կ'ապրէր Շամիրամ անունով թագուհի մը: Ասորեստանեան արձանագրութեանց մէջ կնոջ մը յիշատակութեան այս անսովոր երևոյթը ինքնին փաստ մը կը նկատուի հրապարակական կեանքի մէջ Շամիրամի ազդեցիկ դեր մը խաղցած ըլլալուն ի նշան պատ: Ուստի շատ մը գիտուններ աւանդութեան Շամիրամն ու պատմութեան Շամիրամմատը կը նոյնացնեն իրարու հետ:

Մատիկեան յետոյ աւանդութեան Շամիրամին նկարագրութիւնը կու տայ օգտուելով Դիոգոր Սիկիլիացիէն: Շամիրամ գուստրն է Դերիկետոյ ասորի զիցուհոյն, որ ընկեցիկ կ'ընէ զինքը անպատին մէջ, ուր աղաւնիները կաթով եւ պանիրով կը սնուցանեն զայն: Շամիրամ մեծնալով շատ մը արշաւանքներու կը մասնակցի, նինոսի կիներ կ'ըլլայ, հսկայ շինութիւններ կը կատարէ, և այլն: Ապա ինքզինքը շուայտութեան տալով շատ մը սիրականներ կ'ունենայ և բոլորն ալ կը սպաննէ: Վերջապէս ինքն ալ կը սպաննուի կամ ազաւնի կը փոխուի:

Քրիստոսէ առաջ Դ. դարուն Շամիրամ արդէն գրաւած էր իր մօրը զիրքը ստանալով սիրոյ և պատերազմի զիցուհիի ներկարագիրը: «Դիցարանական երևոյթ մըն է եղածը եւ ամենասովորական երևոյթ: Աստուածներու ինչպէս նաև առասպելական ո՛րեւէ գեմքերու իրարու հետ ձուլումը կը պատահուի սովորաբար մին միւսին որդին կամ դուստրը հոշակելով» (56): «Աստուա-բարեւական ըմբռնման համաձայն թագաւորները՝ ուրեմն նաև Շամիրամ իրրե թագուհի, աստուածազգի են և սերած են մայր յիցուհիէն = Իշտարէն» (57): Դիցարանական և պատմական անձնաւորութեանց իրարու հետ ձուլման պարագային «աւելի պատմականն է զիցարանականին հետ ձուլուողը» (58). հետեաբար «զիցարանական Իշտարն է, որ Շամիրամի կեանքէն պատմական գծեր կը ստանայ իր նկարագրին վրայ, և ասոնցմէ մէկն ալ՝ ինչպէս կ'ենթադրուի՝ Շամիրամ անունն է: Վասն զի աստուածականին բարձրացողը և անոր հետ ձուլուողը Շամիրամ է և ոչ թէ Իշտար» (59):

Շամիրամի գրոյցը ինչպէս եկաւ Հայաստան: — Ուրիշներու հետ Մատիկեան

ալ կ'ընդունի որ Շամիրամի առասպելը Հայաստանի հարաւային նահանգներուն մէջ բնակող տեղացի Ասորիներուն ազդեցութեամբ թերեւս մուտ գտած ըլլայ մեր մէջ» (66): «Քանի որ Շամիրամի առասպելը մեր ազգային մշակոյթին համար օտար տարր մըն է, խնդիր է այժմ թէ ի՞նչ էր իր նախորդ գիցուհւոյն անունը» (81): Այս հարցը անշուշտ մեծ կարեւորութիւն ունի հայ գիցութեան համար: Մատիկեան կասկած չունի որ «Հայ Արային նախնական սիրահարը հայ դիցունի մըն էր» (81): «Դրեւորութիւնն այժմ անոր ինքնութիւնն որոշելու մէջն է» (81): Այս նպատակով հեղինակը թուցիկ ակնարկով մը աչքէ կ'անցընէ հայ դիցունիները, նանէ, Անահիտ և Աստղիկ: Նանէի մասին իր եզրակացութիւնը բացասական է պարզապէս, և անօգուտ կը կարծէ «գիցուհւոյս և Արայի միջև սեռային որոշ աղերս մը փնտռելը» (88): Անահիտ, իբրեւ մայր դիցունի, կը նոյնանայ Բարեկոնի Իշդար և ասորական Շամիրամ գիցունիներուն հետ: Հետեւեալ Անահիտայ հարցը մեծ կարեւորութիւն ունի Արայի առասպելին համար: «Ի հարկէ բնաւ չի յիշուիր թէ Անահիտ սիրականներունցած, զորոնք միանգամայն սպաննած և յարուցած ըլլայ: Սակայն այս լուծութիւնը տակաւին փաստ չէ. պակասը նմանութեան օրէնքով պէտք է ամբողջացընել» (97): Մատիկեան կը գրէ մինչև իսկ թէ «Անահիտայ սիրականներ ունենալը տարակուսի տակ չի կրնար ձգուիլ» (98): Դարձեալ. «գծուորին է սակայն ընդունիլ թէ եղած չըլլայ բնաւ ազգային առասպել մը, որուն մէջ Արայ և Անահիտ զրեւէ կերպով իրարու հետ աղերսի մէջ մտած չըլլան, քանի որ մին սիրող է իր ամբողջ իսկութեամբը, իսկ միւսը սիրոյ զոհ» (98): Այս նկատողութիւնները արժանի են մտադրութեան աչքի առջև ունենալով Անահիտի նկարագիրը և իր պաշտամունքին մաս կազմող «ամօթալի արարմունք»ը: Աստղիկին գալով Մատիկեան կը լքէ այն կարծիքը թէ ասորական դիցունի մըն է ան ու կը գրէ. «Աստղիկ հայ դիցունի մըն է և բոլորովին նոյն Արուսեակին հետ» (100): Արուսեակ կը համապատասխանէ, ըստ հեղինակին տեսութեան, «հնդկական *Grushī*», որ արշալոյսի դիցուհւոյն «*Ushas*»-ի մէկ ուրիշ

անունն է» (100): Աստղիկ-Արուսեակ Հայոց քով դարձաւ «Իշդարի պէս զգայական սիրոյ ամենաստորին բնազդներու դիցունի» (101): Այս արգիւնքը ձեռք ձգելէ յետոյ Մատիկեան կը հարցնէ. «Կը սխալմ եւրեմն, եթէ ըսեմ թէ նաև այս Աստղիկ-Արուսեակն է Արայի նախնական սիրահարն և անոր կեանքին ամեն փոխընդուն հետը» (101): Պնդել չ'ուզեր ան. բայց միւս կողմէն չի կործեր «թէ ասկէ աւելի հաւանական են թաղորութիւն մըն ալ գրեւոր» (101): Այս ենթադրութեան հաւանականութիւնը կրնանք ըսել թէ ակներեւ է: Հոս թերեւս աւելորդ չէ դիտել որ Յաւիտեան Վահեմահեան մեհեանին երեք բազմոցներէն վերջինը, որ Աստղիկին տնտեսով կոչուած էր, կ'ըսուէր նաև «սենեակ Վահագնի» (Ագար.): Նոր հարց մը երևան կու գայ այս կերպով, թէ Վահագն կրնա՞յ համեմատուիլ Արայի հետ: Այս հարցումին կարելի է պատասխանել հաստատական շեշտով: Ինչպէս որ ասորին Շամիրամ գահընկէց կ'ընէ բնիկ հայ Աստղիկը և կը գրաւէ անոր աթոռը, նոյնպէս ալ պարսկական Վահագնը (հմտ. Կրօնի Մագուր և Դից., Հ. Ա. Մ., էջ 160-1) կրնայ գրաւած ըլլալ Հայ Արայի գահը պարսկական երկարատեւ և զօրաւոր ազդեցութեան շնորհիւ: Հեղինակը այլուր կը գրէ այս մասին թէ «Վահագն նկատելու է օտարամուտ աստուած մը, որ բնիկ ազգային աստուծոյ մը տեղը բռնած է: Այսօր կը միտիմ այս ազգային աստուծոյ Արայ Դեղեցիկը համարել և այս նոյնացումը երեւակայութիւն չէ, այլ արգիւնք համեմատական քննութեան» (237): Արայի և Վահագնի նոյնացումը ընդունած է Ազոնց ալ (Տես Հայրենիք Ամսագիր, Ե. Տարի, Թիւ 2, էջ 77): Դարձեալ ուրիշ նկատելի պարագայ մըն է Աստղիկի և Շամիրամի համեմատութիւնը: Երկուքին ալ նուիրական թուումն էր աղանին և Վարդափառի տօնին առթիւ հնուց սովորութիւն ունէին հայեր աղանի թոցնելու: Վարդափառը կը թուի նախապէս եղած ըլլալ Աստղիկի տօնը, որուն տեղ Լուսաւորչի կողմէ սահմանուած է Քրիստոսի Այլակերպութեան տօնը: Հարկ է ի մտի ունենալ նաև որ վարդը նուիրական ծագիկն էր Աստղիկի: Այս նկատողութիւններէն յետոյ բաւական

պարզ կերպով երևան կու գան Արայ եւ Աստղիկ իբրեւ բնիկ հնադոյն հայ աստուածութիւններ, որոնք կրնան համեմատուիլ օտար համապատասխան զոյգերու հետ:

Զորրորդ գլխուն մէջ խօսուած է Արալիզներու մասին: Արալիզները շնաստուածներ են: Արալէզ, Առլէզ եւ Յարալէզ ձեւերով գրուած կը գտնենք մեր հին մատենագիրներուն մօտ: Աստուծոյ մօտ շնորհները կը նկատուի ուղիղն ու սկզբնականը: Հեղինակին համաձայն «Երգ դարու հայ մտաւորականութիւնը՝ և հաւանորէն նաեւ հայ ժողովուրդը Արալէզ ըսելով՝ Արալ լիզող երկնային շնիկներ կը հասկնային» (110): Մատիկեան կը շեշտէ թէ «շունը սկզբնական տարր մըն էր Արայ Գեղեցիկի առասպելին մէջ» (117): Արայ Գեղեցիկի նկարագրին մէջ հեղինակը հարկ կը համարի տեսնել պատերազմասէր քաջամարտիկ հերոսի մը յատկութիւնները և կը գրէ. «վըստահ եմ որ Արայի մասին՝ բացի Շամիրամի դէմ մղած պատերազմէն, ուրիշ փառաբանութիւններ ալ կը պատկերէին» (120): Մեր կարծիքով անհաւանական չէ որ Արայի քաջագործութիւնները մասամբ անցած ըլլան իր հօրը Արամին, որ զիցաբանական անձնաւորութեան մը յատկանիշները կը կրէ իր վրայ, և կամ Վահագնին: Աստուծոյ մօտ է Վահագնի գողնալը «զյարգն Բարշամայ՝ Ասորեստանեայց նախնւոյն» (Ա. Շիրակացի): Խորենացի Արայի հօր Արամին կը վերագրէ մեծ քաջագործութիւն մը, որուն համաձայն նա պատերազմ կու տայ Բարշամի դէմ, որ էր «յարգէ սկայիցն»: Բարշամ հալածական կը փախչի դէպի Ասորեստան և ի վերջոյ անոր զինակիրներէն կը սպաննուի: «Եւ զայս Բարշամ վասն արութեան իւրոյ բազում զործոց՝ աստուածացուցեալ պաշտելին Ասորիք ժամանակս յոլովս» (Քոր. Ա. Ժդ.): Արամի և Վահագնի վերագրուած քաջագործութեանց նմանները յիրուի պատմուած ըլլալու են Ասորեստանցոց դէմ պատերազմ մղող Արայի մասին:

«Քաջամարտիկ Արայ Գեղեցիկ էր միանգամայն փառաբանող մը՝ . . . և որսորդ հերոսը ունէր նաեւ իր շունը» (120): Ինչպէս որսորդ Որիոն՝ Շնիկ Աստղը: Յունացքով Արէսի աջ բազուկն էին իր շունները: Այս և ուրիշ զիտողութիւններ ընելէ վերջ Մատիկեան կը յարէ. «հետեալաբար կար-

ծեմ չատ աւելի բնական է և իրաւացի Արալիզներն իրենց զարգացման ամենասկզբնական շրջանին որսորդ և քաջամարտիկ Արային ընկերացող շնիկներ համարելը քան թէ Արայի մահուան հետ միայն յարաբերութեան մէջ դնել» (121): Յատկանշական է շուներու կատարած դերը Արաւազգիի առասպելին մէջ: Հոս ըստ Մատիկեանի «զիւականն ու վիշապայինը աւելի հին է քան հերոսականը, որ հաւանորէն մինչև իսկ պատմական ժաղում ունի» (137): «Աւերպացի պատմախոյններէն շատ քիչերը կ'ընդունին Արաւազգայ պատմականութիւնը և ան ալ ամենամեծ վերագահութեամբ» (138): Դուրեանի համար ալ «իրեւ պատմական անձնաւորութիւն կեղակարծ կը մնայ ան» (Զեռագիր): Իսկ Արաւազգիի նկարագրին մասին կ'արտայայտուի հետեւեալ կերպով. «Ի՞նչպէս կարելի եղաւ Աժդահական զրոյցին ամբողջ տարազը հազցնել ազատարար Արաւազգին: Մէկկի թողով առասպելներու անդիտակից ձգտումները՝ մեզի կը թուի թէ Արաւազգ անունով պատմական հայ անձնաւորութիւն մը՝ թերեւ իր բուն ու մոլեկոն բարքով ու եղբրական վախճանովը խորագէտ ազգած ըլլայ ժողովուրդին երեսկայութեանը վրայ, որ կրցաւ հաւատալ թէ ողջ էր ան ու պիտի գար օր մը վրէժ լուծելու (հմտ. Ներսիս, Արթուր Իշխանի եայլն պարագաները): Նման գաղափար մը արդէն կազմուած էր փրկիչ Արաւազգին համար, ուստի յայտնի հակազդեցութեամբ մը փոխադրուեցաւ առասպելին կեղծանական ծանրութիւնը՝ Շիրգար (բախուկ) Արաւազգ մը գրուելով միւսին տեղ, հաւանաբար՝ քրիստոնէական համոզումի թելադրութեամբ, հեթանոս ազատարարի մը դերը ազարտելու կամ զայն մոռցնել տալու համար» (Զեռ.): Դուրեանի սոյն տեսութիւնը, որ հակառակն է Մատիկեանի յայտնածին, շատ աւելի հաւանական կը թուի մեզի:

Գրքին Ա. Մասը կը վերջանայ Ս. Սարգիսի և Առաջաորոց պահին նուիրուած հատուածով մը (էջ 153-170): Մատիկեան կը յանգի սա եզրակացութեան թէ աղերս մը կայ Արայի Առասպելին և հայ Ս. Սարգսի պատմութեան միջև, «ուսկից առթուած է ապահով Յոյներու Ս. Սարգսի մասին հնարած ցնորական զրոյցը» (168):

(Մնացեալը յաջորդով)

Ն. Վ. Պ.